

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН

Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ, І.М. ДЗЮБА,
М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Ю.А. ЛЕВЕНЕЦЬ,
О.С. ОНИЩЕНКО, Ю.М. ПАХОМОВ, С.І. ПИРОЖКОВ,
М.В. ПОПОВИЧ, В.А. СМОЛІЙ, Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ

Члени колегії: Г.В. БОРЯК (заступник голови колегії),
В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ, В.О. ГОРБИК,
В.М. ДАНИЛЕНКО, М.Ф. ДМИТРІЄНКО, Я.Д. ІСАЄВИЧ,
Г.В. КАСЬЯНОВ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, В.М. ЛИТВИН, Ю.А. ПІНЧУК, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар), П.С. СОХАНЬ,
О.П. ТОЛОЧКО, П.П. ТОЛОЧКО, П.Т. ТРОНЬКО, О.А. УДОД

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

7

ТОМ

Мл—О

ження про право поневоленних народів, у т. ч. українського, на самовизначення, навіть на незалежність. Частина рос. Н., зокрема бакуністи 1870-х рр., чорнопередільці та наступні прихильники цієї орієнтації 1870—80-х рр., були федералістами й виступали за бажаність союзу братніх народів за умов розпаду імперії.

Утім, у пореформений період у рос. соціально-революц. русі наростали централістичні орієнтації. Свідченням цього є «розмитість» положення програми «Землі і волі» 1870-х рр. про обов'язок «сприяти розподілу теперішньої Рос[ійської] імперії на частини відповідно до місцевих бажань» або досить обмежену тезу програми Виконавчого к-ту «Народної волі» про «широке обласне самоврядування, забезпечене виборністю всіх посад, самостійністю миру і економічною незалежністю народу».

Однак загальнорос. Н. в Наддніпрянській Україні (у широкому розумінні цього поняття) мало певну специфіку порівняно з ін. регіонами імперії. «Південні» соціал-революціонери були схильні до регіонального або місц. орг. автономізму, мали певну своєрідність тактичних настанов, які враховували етнокультур. чинник. Помітною особливістю їхньої діяльності стала певна взаємодія з укр. народолобцями.

Загальнорос. рух народництва не вичерпувався лише радикальними течіями. В установах *земства* та міськ. самоврядування працювало чимало ліберальних Н., які перебували в опозиції до офіц. влади, легально працюючи на справу вдосконалення освіти, охорони здоров'я, к-ри. Водночас вони нерідко взаємодіяли з укр. громадами і навіть революц. підпіллям, подаючи їм фінансову допомогу, переховуючи нелегалів тощо.

Н. були борцями за соціальне оновлення сусп-ва і своєю діяльністю розхитували абсолютистський режим, сприяли розвиткові демократ. традицій, мали ідейних спадкоємців. Водночас загальнорос. Н. відволікали частину укр. патріотичної інтелігенції від боротьби за укр. національно-культур. й державно-політ. відродження, не усвідомлювали необхідність

пройти етап капіталіст. модернізації.

Відсутність всебічно обгрунтованої, реалістичної програми дій, утопічні ілюзії, орг. неконсолідованість, слабкість соціальної бази, недооцінка важливості розв'язання нац. питання, жорстокі репресії царату — усе це зумовило невдачу народників 1860—1880-х рр. Наприкінці 1880-х рр. у сусп. русі розпочався перехід від народництва до марксизму, хоча частина інтелігенції перейшла на позиції неонародництва.

Літ.: *Итенберг Б.С.* Движение революционного народничества: Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX ст. М., 1965; *Волк С.С.* Народная воля: 1879—1882. М.—Л., 1966; *Седов М.Г.* Героический период революционного народничества (из истории политической борьбы). М., 1966; *Жученко В.С.* Социально-экономическая программа революционного народничества на Украине. К., 1969; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К., 1971; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; *Троїцький Н.А.* Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма: 1866—1882 гг. М., 1978; *Малинин В.А.* История русского утопического социализма: Вторая половина XIX — начало XX вв. М., 1991; *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991; *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ, 1995; *Його ж.* Народницький рух в Україні 1860—1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999; *Катренко А.М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). К., 2001; *Світленко С.І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття: Монографія. Дніпропетровськ, 2006; *Його ж.* Світ модерної України кінця XVIII — початку XX століття: Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2007.

С.І. Світленко.

НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ В ІСТОРІОГРАФІЇ, народницька школа (течія) в історіографії — термін для позначення неформальної інституціоналізації укр.

істориків 2-ї третини 19 — поч. 20 ст., які відводили народу/нації провідну роль у концептуальному представленні минувшини. Розрізняють романтично-народницьке історіописання (30-ті — 60—70-ті рр. 19 ст.) у ностальгічній, героїко-легендарній та етногр. формах з містично-реліг. і морально-етичною мотивацією творчості й позитивістсько-народницьку (80-ті рр. 19 — поч. 20 ст.) історіографію, яка спирається на різноманітні методологічні й теор. засади.

Поверот до висвітлення і репрезентації нар./нац. життя намітився в європ. історіописанні наприкінці 18 ст. Його пов'язують із хвилею критики раціонально-просвітницьких уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму. Ці культурницькі й інтелектуальні устремління визрівали ще в середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема в переромантичних мотивах творчості Й.-Г. Гердера, Ж.-Ж. Руссо та ін. європ. мислителів. Переломним часом їхнього поширення стала післянаполеонівська доба європ. історії. Саме тоді відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму та канонів природно-правового мислення на своєрідність і множинність культурно-національних або народних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування істор. людини на акцентування конфлікту «природного стану» з *цивілізацією*, поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її існування тощо. Врешті, у перші десятиліття 19 ст. ще донедавна вельми популярні теорії просвітницького раціоналізму остаточно програють змагання з новітніми романтичними інтенціями (див. *Романтизм*). З романтичними інтерпретаціями до *історичної науки* ввійшов масовий, колективний герой — народ/нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, водночас поступився місцем романтичному Хаосові з

безліччю епізодів і фрагментів. Заразом поява народу/нації в науково-істор. концепціях минувшини призвела до того, що істор. подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Наразі ширяться уявлення про мозаїчність і розсіяність, розмитість наук. палітри світу історії. Індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна фрагментарність світу минувшини в романтичних інтерпретаціях сягають апогею. Та найголовніше — у полі романтичних систем світобачення опиняється істор. Людина з розмаїтими й унікальними проявами нац. і соціального буття, самотніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно руйнує логічні й універсальні схеми, тотально заперечує просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень. На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самотнім фактографічним матеріалом, який розглядається в контексті різноманітних виявів нар./нац. духу. Мінливість, динамічність, суперечливість, кінченість і нескінченість зробилися неодмінними характеристиками полівимірних істор. об'єктів, що функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу нац. та регіонально-провінційної проблематики. У широкому розумінні відбувалося виділення й розчленування цілісного потоку на локальні утворення, через які історики прагнули осягти внутр. сенс істор. руху, вловити відчуття часу тієї чи ін. доби. Кардинальні метаморфози європ. ладу перших десятиліть 19 ст. продемонстрували тодішнім інтелектуалам швидкоплинний зв'язок між минулим та сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революц., військово-політ. зрушень і масштабних соціокульт. трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін у світі історії, сенс яких виводився з перспективи сучасності. Натомість постулюються новітні уявлення про час історичний як органічний потік, який може набу-

вати різної подоби: стрімкої, бурхливої течії, кількох самостійних річищ або спокійної заводі, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку в народницько-романтичній історіографії визначається ірраціональними засадами: волею Божого Провидіння, нар./нац. духом чи якимось об'єктивним розумом. Проте розмаїття світу історії, представлене в романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тож дослідницькі канони вчених збагатилися за рахунок творчої уяви й споглядання, інтуїтивного проникнення та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації істор. дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможності до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей або колективних, масових образів із домінуючою увагою до просторово-часового колориту. Означені новації пронизують майже всі сюжетні лінії романтичного європ. історіописання 1820—30-х рр. Динамічні, багатовимірні реконструкції різноманітних виявів нар./нац. духу потребували й істотного розширення джерельної бази досліджень. Відтак постали проблеми встановлення ступеня вірогідності значних масивів фактів, себто критики й інтерпретації різноманітних видів *джерел історичних*. Кардинальні зрушення в опрацюванні джерел сталися із впровадженням критичного або історико-філол. методу. Його фундаторами вважаються нім. вчені Б.-Г.Нібур та А.-Г.Геєрен.

Інституціоналізація народницького напрямку в укр. історіографії відбувалася поступово й нині уявляється як складний, не позбавлений суперечностей процес. На межі 18—19 ст. укр. історіописання містило строкате, іноді еkleктичне сполучення провіденційних, просвітницьких та преромантичних складових. Зокрема, початки преромантизму деякі дослідники знаходять уже в *«Історії Русів»*.

На поч. 19 ст. виникають і нові університетські центри секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури «ні-

мецького типу» — у *Харкові*, а пізніше в *Києві* та ін. містах. Упродовж 1830—40-х рр. Харків став інтелектуальним осередком шеллінгіанства, під впливом якого сформувалися світосприйняття й погляди відомих укр. науковців, які належали до народницького напрямку, зокрема М.Костомарова. Інституціоналізація народницького напрямку в укр. історіографії частково відбувалася й за рос. посередництва, наприклад, за впливу відомих моск. інтелектуалів на М.Максимовича — філос. «вечори любомудрів» кн. В.Одоевського, який разом із шеллінгіанцем В.Кюхельбекером видавав альманах *«Мнемозина»* (1824—25), лекції професора фізики та агробіолога М.Павлова й ін. Важливу роль у формуванні народницького напрямку відіграла хвиля етногр. дослідів і студій з вивчення укр. фольклору, міфології 2-ї пол. 1820-х — 1850-х рр., зокрема збірки *«Малороссийские песни»* (Москва, 1827), *«Украинские народные песни»* (Москва, 1834), *«Сборник украинских песен»* (Київ, 1849), укладені й видані М.Максимовичем, *«Украинские народные предания»* (Кн. 1. Москва, 1847) та *«Записки о Южной Руси»* (Т. 1—2. С.-Петербург, 1856—57), зібрані й опубліковані П.Кулішем, магістерська дисертація М.Костомарова *«Об историческом значении русской народной поэзии»* (Харків, 1843) і його студія *«Славянская мифология»* (Київ, 1847), літературно-фольклористичний збірник *«Запорожская старина»* (1833—38), який видавався за редакцією І.Срезневського, та ін. Заразом публікувалися укр. літописні й істор. пам'ятки. Важливу роль у цьому процесі відіграв О.Бодянский, який був секретарем Моск. т-ва історії та старожитностей російських і редактором його *«Чтений»*. У цьому періодичному виданні було видруковано низку праць і матеріалів з укр. історії, зокрема *«Історія Русів»* (1846). Завдяки етногр., мовній та літ. практиці спершу відбулося відкриття мистецько-естетичних та морально-етичних, а пізніше осягнення етносоціальних цінностей укр. народу/нації як масового, колективного героя на сцені історії. Саме вони окреслили канони істор. праць репрезентантів

народницького напрямку 1830—60-х рр., зокрема виняткову увагу щодо побутування нац. традицій, виявлення героїчних постатей минулого, масштабних явищ і процесів, переломних, критичних і драматичних епох укр. історії (Хмельниччина), апології творчої думки народу, славетних звершень і діянь, трагізму й легендарності істор. буття, руйнівних рухів (Гайдамаччина), декодування нар. образів і знаків (козац. могили — символ смерті й слави) тощо. Водночас фольклористичні та етногр. захоплення визначили не тільки творчі пріоритети істориків-народників, а й гол. об'єкт народницького історіописання — історія низу, народ/нація в єдиному етнокультур. та етногеогр. просторі минулого, сьогодення і майбуття. Відтак реалізувалася «мовна програма» романтизму, яка через «словесні» (етнографія, фольклористика, мовознавство, література) практики відкрила екзистенцію народу/нації як духовної субстанції. Тоді ж в істор. працях впроваджується низка базових дихотомій: народ—аристократія, егалітаризм—елітаризм, федерація—єдинодержавність, народовладство—єдиновладдя, сила—безсилля, внутрішнє—зовнішнє, індивідуальне—загальне, якими оперують у своїй творчості репрезентанти народницького напрямку. Крім того, саме поняття «державна» історики-народники зазвичай ототожнювали з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією, в якій признавали втілення єдинодерж. ідеалу, котрий пов'язували з соціокультур. впливом монголо-татарської навали (М.Костомаров). Проте певні ознаки єдинодержавності вбачали й у Великому князівстві Литовському. Власне, істор. досвід перебування укр. земель в імперії Романових уважався підставою для негативного ставлення представників народницького напрямку щодо відтворення історії д-в, зокрема в сенсі побутування відомої антитези: народ—державна. Заразом ця негативна настанова істориків-народників досить часто генералізувалася й гіперболізувалася, особливо в істор. та суспільно-політ. думці 1-ї третини 20 ст., і штучно відокремлювалася від

широких інтелектуальних контекстів і соціокультур. координатів їхньої творчості.

Важливий вплив у становленні народницького напрямку справили соціокультур. імпульси й інтелектуальні новації 2-ї пол. 19 ст., зокрема Відродження слов'ян. народів, революц. та національно-визвол. рухи в Зх. і Центр. Європі. Саме вони спричинилися до початку нового етапу укр. Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині та «Руською трійцею» в Галичині. Невипадково тодішній укр. рух порівнюють з «Молодою Європою» (1834), заснованою Дж.Мадзіні, а «Книгу буття українського народу», автором якої вважають М.Костомарова, — із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А.-Б. Міцкевича та «Книгою народу» (1838) франц. політ. діяча, проповідника християн. соціалізму, абата Ф.-Р. де Ламенне. Зокрема, у середовищі кїв. молоді початку 1840-х рр., згодом серед кирило-мефодіївських братчиків ширяться ідеї укр. месіанізму, панславізму, федералізму й егалітаризму. Приміром, М.Костомаров обстоював ідею рівності людей, станів та етнонац. спільнот, нац. гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності християнства й морально-етичні відчуження нар./нац. духу, актуалізовані постулати народовладства і федеративний спосіб організації сусп-ва, витоки якого він вбачав в удільно-вічовому укладі Київської Русі й демократ. традиціях козацтва.

Загалом упродовж 2-ї пол. 1820-х — 1840-х рр. укр. народницько-романтичне історіописання репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етногр. та фольклористичних матеріалів. Саме в цей час розпочався проєкт «винайдення України» та його легітимації, за термінологією модерністів чи конструктивістів, принаймні спостерігається процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культур. простір Малоросії в контексті ретроспективного відтворення козацько-гетьман. та киево-рус. спадщини. Перехід від

дрібних істор. фрагментів і сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді — гранд-нарративу в укр. історіописанні відбувався досить швидко. Зокрема, уже в 1840-ві рр. кілька відомих кирило-мефодіївських братчиків (М.Костомаров, П.Куліш) мали солідні авторські проєкти з написання укр. історії різного ступеня готовності. Вочевидь, погром Кирило-Мефодіївського товариства 1847 віддав ці метаморфози в укр. історіографії на 10—15 років. Однак уже в 2-й пол. 19 ст. спостерігаємо триумфальне поширення монографій М.Костомарова, творів П.Куліша та низки українознавчих публікацій у ж. «Основа» (1861—62) в рос. інтелектуальному просторі, зокрема в Санкт-Петербурзі. Напр., народжується відома формула «дві руські народності» в однойменній праці М.Костомарова (1861), в якій протиставлення малорусів та великорусів подано не тільки в сенсі громад. укладу і нар. психології, а й істор. побутування, попри його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії / Рос. імперії. Тим-то в текстах М.Костомарова як історика-народника фактично знаходимо майже всі технологічні складові, потрібні для реалізації легітимаційної функції нац. гранд-нарративу: відправника — укр. інтелектуалів-романтиків, колективного героя — укр. народ та його призначення, й адресата — українофільську інтелігенцію.

На зламі 1860—70-х рр. в укр. історіографії шириться позитивізм, який тісно пов'язаний із культуром науки, здебільшого в природознавчо-натуралістичному розумінні. Відтак відбувається наукова переорієнтація та об'єктивізація істор. студій, зокрема піднесення їхнього фахового рівня, фактографічної достовірності й джерельного забезпечення (традиція документалізму В.Антоновича), а також дегероїзація та деміфологізація історії, поширення еволюційних й детерміністських тлумачень істор. руху, порівняльно-істор. статистичного, типологічного та ін. дослідницьких методів. Ці зміни спричинилися до трансформації змістовної сутності поняття «народ» у народницько-позитивістському історіописанні. Народни-

ки-романтики трактували цей термін у метафізичному й ідеалістичному розумінні, тобто спиралися на давню ідею тотального одухотворення сусп-ва і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. Натомість народники-позитивісти часто-густо тлумачили народ як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму, або в сенсі еволюційних біологічних чи соціологічних теорій, іноді сприймали його як соціальний, соціально-психологічний тип, напр., у студії В.Антоновича «Три національні типи народні» (1888). Заразом істотно розширюється предметна область науково-істор. студій в укр. історіописанні, які представлені в київ. школі В.Антоновича, котрий скеровував своїх учнів на розробку земельної (регіональної) історії давньої Русі. Монографічні студії, присвячені окремим землям, підготували та видали учні В.Антоновича (див. Антоновича В. *Київська школа істориків*): М.Дашкевич «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (Київ, 1878), Д.Багалій «История Северской земли до половины XIV ст.» (Київ, 1882), Н.Молчановський «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (Київ, 1885), О.Андріашев «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (Київ, 1887), М.Грушевський «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.» (Київ, 1891), М.Довнар-Запольський «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст.» (Київ, 1891), П.Голубовський «История Смоленской земли до начала XV в.» (Київ, 1895), В.Данилевич «Очерк истории Половецкой земли до конца XIV ст.» (Київ, 1896), В.Ляскоронський «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XI-II ст.» (Київ, 1897) та ін. Праці науковців зі школи В.Антоновича кардинально розширили наукові уявлення про просторово-регіональну конфігурацію історичного процесу в Русі-Україні та стали своєрідними цеглинами, підготовчим матеріалом у творенні укр. гранд-нарративу. Крім того, київська школа В.Антоновича виявила інтелектуальний і персональний зв'язок між різни-

ми поколіннями істориків-продвіжників народницького напрямку: М.Максимович—М.Костомаров—В.Антонович—М.Грушевський. Важливим досягненням народницького напрямку стало висунення та обґрунтування концепції про безперервність укр. істор. процесу і його самостійність щодо загальноєвроп. історії. Контури цієї конструкції представлені в знаменитому есе М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904), а її синтетичне втілення — у його монументальній «Історії України-Руси» (у 10 т., 13 кн. Львів—Київ, 1898—1936). Саме з цією працею пов'язують творення укр. нац. гранд-нарративу та переходу проекту «винайдення України» з культурницької до політ. фази. З «легкої руки» репрезентантів державницького напрямку в українській історіографії М.Грушевського вважають останнім великим істориком-народником, але ця теза є досить суперечливою. Попри наявність персонального й інтелектуального зв'язку М.Грушевського з фундаторами народницького напрямку його світосприйняття, погляди й наук. творчість сформувалися на вельми широкій інтелектуальній основі (позитивізм, неоромантизм, впливи неокантіанського й соціологічного поворотів тощо). Тому побутування контраверсії між народницьким — державницьким напрямками укр. історіописання значною мірою зумовлювалося політ. й ідеологічними потребами, які постали внаслідок травматичного, шокового сприйняття поразки української революції 1917—1921 та пореволюц. і міжвоєнної дійсності 1920—30-х рр. Відтак низка сучасних дослідників слушно вказують на розмитість меж між народницьким і державницьким напрямками в укр. істор. науці 1-ї третини 20 ст., зокрема підкреслюють абстрактність й умовність змістовного наповнення цих термінів (І.Гирич, Я.Дашкевич та ін.). В укр. еміграційній (1920—30-ті рр.) та діаспорній історіографії (1940—80-ті рр.) опозиції: народницький—державницький, народ—державна, нар. маса — аристократія тощо вживалися пере-

важно як ціннісні, аксіологічні рефлексії, що не мали чіткого, окресленого епістемологічного статусу. Новий сплеск дискусій навколо означених дихотомій спостерігається після розпаду СРСР та введення до укр. історіографії впродовж 1990-х рр. т. зв. забороненої спадщини, утім, ця полеміка на поч. 2000-х рр. поступово перемістилася на периферію академічного життя.

Літ.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Х., 1843; Куліш П. Україна: Од початку України до Батька Хмельницького. К., 1843; [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии. В кн.: Библиотека для чтения, т. 78, № 9. Б/м, 1846; Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории. «Основа», 1861, № 3; 1862, № 6; Його ж. Об отношении русской истории к географии и этнографии (лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г.). В кн.: Записки Императорского Русского географического общества, т. 12, № 2. Б/м, 1863; Його ж. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества. «Беседа», 1872, т. 4—6, 8, 10—12; Пытин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур, т. 1. СПб., 1879; Пытин А.Н. История русской этнографии, т. 3: Этнография малорусская. СПб., 1891; Ковалович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1901; Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отдельный оттиск из сборника: «Статьи по славяноведению. I». СПб., 1904; Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. «ЗНТШ», 1906. т. 74; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; Дорошенко Д.И. Огляд української історіографії. Прага, 1923 (2-ге, англомовне вид. — Нью-Йорк, 1957; 3-те вид. К., 1996); Костомаров М. Дві руські народності. К.—Лейпциг, [1923]; Грушевський М. Сто літ українського народництва. В кн.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні, вип 1/3. К., 1927; Багалій Д. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. В кн.: Багалій Д. Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. [К.] 1928; Андрусак М. Українська історіографія. В кн.: Збірник Українського наукового інституту в Америці. Сент Пол — Прага, 1939; Круцицький Б. До методологічних проблем української історії УВАН. Секція історична: I. Праці конференції історичної групи 6 липня 1946.

Авгсбург, 1946; *Г-ка В.* Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей. «Голос Державника» (Авгсбург), 1947, № 2; *Коваленко Л.А.* Народницька течія в українській історіографії. «Тези доповідей та повідомлень Ужгородського державного університету: Серія: Історична», 1959, № 3; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Коваленко Л.А.* Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. «Український історик», 1966, № 1/2; *Сторчак Г.І.* Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України. «УІЖ», 1968, № 8; *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Saunders D.* The Ukrainian impact on Russian Culture 1750—1850. Edmonton, 1985; *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. К.—Кембридж, 1991; *Потульницький В.А.* Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Пинчук Ю.А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; *Ісаєвич Я.Д.* «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (Глухів, грудень 1996 р.). К.—Глухів, 1996; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Гоцуляк В.В.* Погляд М.Грушевського на український історіографічний процес криз призму народницької концепції історії України. В кн.: Вісник Черкаського державного університету, вип. 2. Черкаси, 1997; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Гирич І.Б.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). В кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукової конференції, присвяченої М.Грушевському (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.): Збірник. Львів, 1999; *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? Там само; *Сарбей В.Г.* Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу (давня тема у сучасному соціологічно-істо-

ріографічному баченні). «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 1999, вип. 7; *Світленко С.І.* Народництво в Україні: 60—80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історіографії. Дніпропетровськ, 1999; *Чорнопол І.П.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М.Костомарова до М.Грушевського. «Молода нація: альманах», 2000, № 3; *Гирич І.Б.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. Там само, 2000, № 4; *Іванко А.Б.* Історики України XIX—XX ст. (нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). К., 2001; Мислителі німецького Романтизму. Івано-Франківськ, 2003; *Дмитренко М.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. К., 2004; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Козак С.* Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. Івано-Франківськ, 2004; *Козачок Я.В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Короткий В.* Взаємини М.Максимовича та В.Антоновича (до питання тяглості української історіографічної традиції). «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2005, вип. 16; *Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005; *Ясь О.* Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова. «Україна модерна», 2006, ч. 10; *Його ж.* Історія як сюжет: Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; *Ясь О.* Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича. В кн.: Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанова. К., 2007.

О.В. Ясь.

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ — збірна назва (міські безплатні нар. читальні, громад. б-ки, нар. читальні, громад. б-ки-читальні, нар. с.-г. б-ки) загальнодоступних безплатних та почасти з незначною платнею б-к для широких верств трудового населення. Почали засновуватися в 1860—70-х рр. спершу на Херсонщині, Харківщині, а згодом по всіх визначних містах і містечках та селах Східної і Західної України. Утримувалися *земствами, міськи-*

ми думами, власниками ф-к і з-дів, культурно-просвітними, кооп. установами й т-вами, окремими особами. Книгами користувалися як у читальних залах, так і брали додому. Спершу Н.б. перебували у віданні місц. установ мін-ва нар. освіти, від 1867 — і МВС. Їхню діяльність унормовували «Правила про безкоштовні народні читальні» 1890, якими передбачалося комплектувати бібліотечні фонди відповідно до каталогів, схвалених ученим к-том міністерства народної освіти. До Н.б. могла потрапити лише десята частина від книг, що видавалися. Вилучалася література соціально-політичного, пропагандистського змісту та наукова. Мережа Н.б. зростає в роки *революції 1905—1907*. Урівнювався їхній статус з платними публічними міськ. б-ками. 1906 для них укладені нові «Правила». Н.б. й т-ва, що ними опікувалися, друкували звіти про їхню діяльність. Багатьом з них присвоювалися імена відомих літераторів або осіб, на кошти яких куплялися книги (Київська міська нар. безплатна б-ка-читальня ім. В.Жуковського, Київ. єврейс. громад. б-ка ім. І.Бродського). Від 1870-х рр. відкривалися також і при початкових школах. Н.б. в Україні налічувалося бл. 3 тис. Після 1917 перетворені на масові бібліотеки.

Літ.: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т.4. СПб., 1871; Десятилетие Харьковской общественной библиотеки. Х., 1898; *Стаханов С.* Народная библиотека-читальня и ее посетители. М., 1900; Отчет о состоянии и деятельности Первой киевской городской бесплатной народной читальни на Подоле. К., 1908; *Борисенко В.И.* Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. К., 1980; *Кизченко В.И.* Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. К., 1990; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ, ф. 707, оп. 87, спр. 5222.

В.С. Шандра.

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — псевдопредставницький орган західноукр. земель, скликаний рад. владою в жовтні 1939. Згідно з таємним протоколом радянсько-нім. договору про ненапад від 23 серпня 1939, на *Західну Україну* поширювалася сфера впливу *СРСР*.